

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *БАГАТСТВО* В ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ 50–70-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті проаналізовано мовну об'єктивацію концепту багатство в дискурсі радянської преси 50–70-х років ХХ ст. З'ясовано специфіку вербалізації відповідних фрагментів мовної картини світу в контексті тоталітарної системи комунікації. Встановлено прагматичне, зокрема ідеологічне, навантаження лексем-репрезентантів концепту. Досліджено мовні механізми творення стереотипів суспільного ставлення до матеріальних благ.

Ключові слова: *концепт, мовна картина світу, тоталітарна мова, дискурс.*

Руснак Е.С. Вербализация концепта *багатство* в дискурсе советской прессы 50–70-х годов ХХ ст. *В статье проанализирована языковая объективация концепта багатство в дискурсе советской прессы 50–70-х годов ХХ ст. Выяснена специфика вербализации соответствующих фрагментов языковой картины мира в контексте тоталитарной системы коммуникации. Установлена прагматическая, в частности идеологическая, составляющая лексем-репрезентантов концепта. Исследованы языковые механизмы создания стереотипов общественного отношения к материальным благам.*

Ключевые слова: *концепт, языковая картина мира, тоталитарный язык, дискурс.*

Rusnak K.S. Verbalization of the concept *wealth* in the Soviet press of the 50-70s of the 20th century discourse. *The article is devoted to the problem of language embodiment of the concept wealth in the Soviet press of the 50-70s of the 20th century discourse. Specific features of the appropriate fragments of the language picture of the world are found out in the context of a totalitarian system of communication. A pragmatic, in particular ideological component of the lexemes, which represent the concept studied, is determined. The language mechanisms to create stereotypes of public attitude to material welfare are investigated.*

Keywords: *concept, language picture of the world, totalitarian language, discourse.*

Вивчення мови як системи знаків, що кодують різноманітну інформацію людини про світ, є пріоритетним завданням лінгвістики. У полі зору антропоцентричних дисциплін сучасного мовознавства перебувають такі категорії, як концепт, мовна картина світу, дискурс.

Концепт *багатство* досліджували в компаративному аспекті на матеріалі англійської та слов'янських мовних картин світу (В.Є. Копиця [2], Т.Г. Пимонова [6]), на базі англосаксонських текстів (М.Ю. Волошко [1]). Комплексний аналіз лінгвальної об'єктивації концепту *багатство* в дискурсі української радянської преси відсутній, що й зумовлює актуальність дослідження. Обраний для розгляду фрагмент мовної картини світу потребує діахронічного аналізу, оскільки зазнав значних змін у зв'язку із завершенням тоталітарного періоду.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше на матеріалі української радянської преси виявлено засоби вербалізації концепту *багатство*, з'ясовано специфіку добору мовних одиниць, що об'єктивують відповідний концепт у тоталітарній картині світу.

Мета роботи – з'ясувати особливості мовної репрезентації концепту *багатство* в контексті відображення соціального ставлення до відповідних

життєвих реалій – зумовила використання таких методів, як когнітивний, дискурсивний, прагматичний, стилістичний.

Об'єктом дослідження є дискурс преси 50–90-х років ХХ ст., предметом – мовні одиниці, які актуалізують концепт *багатство* в текстах радянських ЗМК. Матеріалом слугувала республіканська преса за 1950–1990 рр.: «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Молодь України», «Радянська жінка», «Перець».

У цілому, спираючись на висновки більшості когнітологів, концепт визначаємо як структурну одиницю людської свідомості, що характеризується мовним вираженням і використовується в процесі мислення, містить у собі всю сукупність знань (як колективних, так і індивідуальних) людей про світ чи про окремий предмет, має культурологічну значущість, оскільки є частиною національної культури [5: 7].

При аналізі концепту доцільно спиратися на теорію номінативного поля. Найбільш докладно методику виявлення складників такого поля розробили Й.А. Стернін та З.Д. Попова [7]. Номінативне поле концепту, на думку дослідників, включає: 1) ключове слово; 2) групу слів і словосполучень, що відображають синтагматично-парадигматичні зв'язки ключового слова (гіпероніми, гіпоніми, синоніми, варіанти, антоніми, переносні значення; спільнокореневі слова, симіляри (найбільш частотні асоціати), перифрази, евфемізми; стійкі сполучення слів, фразеологізми, прислів'я, афоризми, що мають стійкі зв'язки з ключовим словом, вільні сполучення слів, які називають ознаки концепту; 3) одиниці, що відображають психолінгвістичний зміст концепту (асоціації, суб'єктивні тлумачення семантики ключового слова); 4) словникові дефініції слів різних частин мови, що актуалізують концепт; словникові статті, наукові тексти, які розкривають зміст концепту; 5) публіцистичні й художні тексти; 6) синтаксичні концепти [7].

Отже, алгоритм аналізу концепту передбачає з'ясування семантики слів, їх сполучуваності та етимології, виявлення образних репрезентацій концепту, звернення до текстів, які містять прямі та непрямі засоби його об'єктивації. Подання результатів такого аналізу дозволяє змоделювати структуру концепту.

Основною сферою функціонування тоталітарної мови радянського зразка став дискурс преси. На позначення лінгвального масиву, що за часів радянської влади був інструментом комуністичної пропаганди, політичної диктатури, маніпулятивних технологій, ми використовуватимемо саме дефініцію «тоталітарна мова», оскільки розглядаємо «новомову» насамперед як засіб тоталітарної пропаганди.

Визначальною рисою дискурсу преси СРСР є антикомунікативність, неможливість ведення діалогу, однозначність та безапелятивність оцінок. Такий ефект досягається, зокрема, мовними механізмами творення стереотипів, уживанням лексики з яскраво вираженою позитивною чи негативною оцінністю. За Е. Лассан, тоталітарна мова характеризується чіткою організацією лексичного складу, що супроводжується процесами десемантизації лексики, звуження семантики слів, жорстким обмеженням парадигматично-синтагматичних відношень. Стандартизація мовних засобів спричинила створення «канцеляриту» – особливого радянського бюрократичного сти-

лю спілкування. Основними його ознаками були: ясність штампів, мовних кліше й узуальних метафор (*від імені й за дорученням, цінні вказівки, нові обрії, світле майбутнє*); брак особистих оцінок та коментарів [3].

Особливість дослідження такого концепту, як *багатство*, полягає в тому, що він є не лише складником світобачення, а й чинником, який регулює поведінку носіїв мови. Аналізований фрагмент мовної картини світу є ціннісним концептом, що робить особливо цікавим його дослідження в діахронічному аспекті. М. Шеллер зазначає: «Самі цінності являють собою щось абсолютно незмінне, у той час як змінною є їх ієрархія протягом історії» [8: 46]. Матеріальний бік людського життя, грошові відносини, майнова нерівність або апіорі не існували в тоталітарній «квазіреальності», або належали до розряду ідеологічно ворожих, тому засоби мовної репрезентації відповідних сфер світогляду в радянському дискурсі є доволі специфічними.

Ядром концепту *багатство* є лексеми *багатство*, *багатий*. Показовим для преси радянської моделі є обмежене вживання слова *багатство* й звуження його семантики. Замість п'яти значень, поданих у «Словнику української мови» для слова *багатство*, у межах тоталітарного дискурсу актуалізуються лише два: 'про природні, соціальні блага' та 'моральні якості' [5]. Найчастіше ця лексема є маркером, умовним знаком, що виконує функцію творення міфу могутності та непереможності СРСР: *Лісові багатства Радянської Батьківщини примножуються з року в рік* (Радянська Україна. – 1976. – № 118); *Незчисленні багатства українських земель!* (Молодь України. – 1974. – № 128); *Радянські вчені зміло використовують все багатство корисних копалин для розвитку металургії регіону* (Молодь України. – 1974. – № 128). Рідше актуалізується переносне значення слова щодо позначення різноманітних чеснот людини: *Своїм зразковим вчинком товариш Сергієнко довів, що багатство внутрішнього світу і почуття відповідальності є важливими характеристиками члена нашого колективу* (Молодь України. – 1974. – № 128). Найрідше реалізується пряме значення слова *багатство* – 'володіння великою кількістю грошей, майна'. Отже, аналізована лексема зазнає в радянському дискурсі семантичних трансформацій, спричинених ідеологічними обмеженнями. Таким чином, відбувається «вивітрювання, вихолощення змісту слів» [3].

Водночас спостерігаємо обмеження сполучувальних можливостей слів *багатство*, *багатий*. Втрачаючи здатність вступати в синтагматичні зв'язки із назвами осіб, ці одиниці натомість активно сполучаються з різноманітними номенами, що позначають СРСР, країни так званого «соціалістичного табору», різноманітні об'єкти радянського господарства: *незчисленні багатства нашої Радянської Батьківщини* (Радянська Україна. – 1975. – № 78); *Землі Луганщини багаті не тільки вугіллям, а й іншими корисними копалинами* (Радянська Україна. – 1975. – № 144). Так творяться одночасно два міфи: по-перше, могутності СРСР, а по-друге, відсутності поділу на багатих та бідних у радянському суспільстві.

Стереотип СРСР як економічно розвиненої багатой країни твориться за допомогою використання гіпербол: *Справді, невичерпними і незмірними є багатства української природи* (Радянська Україна. – 1976. – № 125). Типовим є також використання прикметників із найвищим ступенем оцінності:

Наша країна володіє найбагатшими запасами руди та вугілля (Молодь України. — 1976. — № 56); *Почесно і трепетно приймати участь у роботі найбагатшого колективного господарства області* (Радянська Україна. — 1975. — № 127). Більшими виразальними можливостями наділений експресивний прикметник *багатючий* із суфіксом *-ущ-*: *Індійські гості були приємно вражені багатючим промисловим, культурним та природним потенціалом країни* (Радянська Україна. — 1975. — № 114).

Радянська преса створює стереотип сприйняття капіталізму як несправедливого соціального устрою, у якому людина із СРСР приречена на життя в бідності. Наприклад: *То було справжнє ходіння по муках, жити в таких злиднях дуже тяжко. Вихідці з Радянського Союзу можуть влаштуватися лише на найгіршу роботу* (Радянська Україна. — 1975. — № 129). Фразеологізм *ходіння по муках* має біблійне походження, тому викликає відповідний шлейф асоціацій у читача. Так само тяжким постає життя радянського емігранта в капіталістичних країнах.

Бідність капіталістичних країн постійно протиставляється заможності СРСР. Наприклад: *Сьогодні всі жителі Лондона зрозуміли, як добре жити в країні комунізму. Поки працівники лондонських фабрик існують у злиднях, не мають чого їсти, скніють в убогих житлах, наші трудівники забезпечені сучасними квартирами і всім необхідним для достойного, щасливого життя* (Молодь України. — 1974. — № 178). За допомогою антитези здійснюється маніпулювання свідомістю читача: все радянське інтерпретується як передове, правильне; західне — як несправедливе, занепадницьке. Мовні одиниці, що вживаються для позначення реалій капіталістичного світу, мають негативне аксіологічне значення, переважно закріплене денотативно (*злидні, убогий, скніти*). Відповідно лексеми, що позначають міфологізовану радянську дійсність, є позитивно оцінними (*достойний, щасливий*).

До номінативного поля аналізованого концепту входять одиниці-ідеологеми *процвітаючий* (*процвітаючий*), *благоустрій* (*благоустроєний*), які саме в тоталітарному дискурсі є або контекстуальними синонімами, або заміниками лексем *багатство, багатий*. Ці слова справді містять сему 'володіння великою кількістю грошей, майном', але цей компонент значення є факультативним і реалізується лише в певних контекстах. Наприклад: *Благоустроєність їдалень, санвузлів та бібліотек доводить, що фабрика найбагатша і найсучасніша в районі* (Молодь України. — 1974. — № 178); *Сучасні впорядковані будинки, прями зелені вулиці, благоустроєні школи та лікарні — таке обличчя процвітаючого радянського села* (Молодь України. — 1974. — № 178).

Складниками концепту *багатство* є номени на позначення багатих осіб. Для тоталітарного суспільства характерною є бінарна аксіологічна система з чітким поділом на позитивні і негативні явища. Багаті люди не вписуються в модель тоталітарного соціуму, оскільки є не такими, як усі. У характерній моделі *свій — чужий* за багатіями закріплена позиція *чужий*, що виявляється й на вербальному рівні.

Концепт *багатство* в радянському дискурсі взаємодіє з концептом *воєр*. «Воєвнична ідеологія, "воєвнична" мова породили в тоталітарних рабів "воєвничий" спосіб мислення. Наслідком цього стала лексика жорстокості,

насилля, якоїсь звирячої агресивності й нетерпимості до всього нерадянського» [3: 40]. Відповідно до поділу світу на «друзів» і «ворогів», ця лексика повинна була виховати в читачів ненависть та гнів до всього, що не пишеться в ідеологію СРСР, зокрема й до багатства: *Потрібно давити, безцідно нищити дукачів-товстосумів; Ніякої пощади до тих, хто нажив брудні капітали; Всі капіталісти-багатії отримують по заслугам, бо ж великий народний гнів!* (Перець. – 1972. – № 178). Так, для творення негативного образу багатих людей у мові радянської преси активно використовується лексика з оцінним значенням. Показовими для номінації заможних осіб є приклади, що містять додаткові експресивний та негативний аксіологічний компоненти: *багатій-ненажера* (Радянська Україна. – 1977. – № 128); *п'явка-капіталіст, багатій-кровопивця* (Молодь України. – 1972. – № 116). У поданих прикладових сполуках маємо зразки етичної оцінки, що закріплена денотативно і ґрунтується на метафоричному перенесенні. Окрім того, лексеми *ненажера, п'явка, кровопивця* містять емоційний компонент у значенні. Такі одиниці передають вороже, аждо агресивного, ставлення до заможних членів суспільства.

Матеріальна забезпеченість сприймається в радянській пресі як чинник розбещеності людини: *Картини на стінах з жінками, що йдуть купатися, – такі безстидства тішать око товстосумів і всіляких панів* (Молодь України. – 1976. – № 134). Номени *товстосуми* і *пани* експресивні, із негативним оцінним забарвленням. Аксіологічний компонент підсилюється неозначеним займенником *всілякі*, який вносить іронічно-зневажливий відтінок до портрета багатії людини. Конструкція *картини з жінками, що йдуть купатися* набуває в поданому контексті негативної естетичної оцінності, що створюється завдяки сполучуваності з лексемою *безстидство*, яка наділена відповідним денотативно закріпленим аксіологічним значенням. Так створюється міф про розбещеність багатих людей, естетичні смаки яких повинні підлягати загальному осуду.

В основі номінації багатих людей часто лежать зооморфні метафори, що базуються на усталених фольклорних тваринних символах. Наприклад: *Отакі хитрі лисиці, як багатій Рибальченко, за гроші і батька продадуть* (Молодь України. – 1976. – № 128); *А ненажерливі товстосуми, ці хижі вовки, бачать у таких людях легку здобич* (Молодь України. – 1976. – № 127). Інтенсифікаторами негативної оцінки в поданих контекстах виступають усталені епітети *хитрі, хижі*, що разом із відповідними метафоричними назвами вказують на риси характеру, які традиційно засуджувались суспільством.

Багата людина в радянській пресі позиціонується як апріорі зіпсована, у першу чергу жадібністю. На позначення жадібної людини вживаються номени, що містять конотацію розмовності та пейоративності: *хапуга, ненажера, скупердяй, ненаситний*. Наприклад: *Запопадліві до поживи, баришу сільські скупердяї не хотіли забувати свої хутірські пожедні навички* (Радянська Україна. – 1976. – № 128).

Слова *багатій, багач* набувають у радянському дискурсі здатності вступати в синонімічні зв'язки з такими словами, як *капіталіст, буржуй*. Наприклад: *Так розкошують американські капіталісти, поки трудящі день і ніч працюють для ще більшого їх збагачення* (Молодь України. – 1974. – № 128);

Буржуї не повинні паразитувати на звичайних робітниках, селянах, трудовій інтелігенції (Радянська Україна. — 1972. — № 115). Виділені лексеми первісно не мають у значенні негативного оцінного компонента, але набувають відповідних ідеологічно закріплених семантичних відтінків. Такі зміни є частиною маніпулятивних технологій, коли зміна значень слів викликає деформацію відповідних сегментів картини світу.

Бідність у тоталітарному дискурсі розцінюється як негативне явище. За допомогою прагматично навантажених мовних елементів у пресі створюється міф про відсутність бідності в СРСР. Наприклад: *Бідності бій!* (Радянська Україна. — 1953. — № 127); *Бідність подолано! Слава рідній партії!* (Радянська Україна. — 1977. — № 212). Плакатні пропагандистські фрази, що ґрунтуються на окличних реченнях та вживанні дієслів наказового способу, викликають емоційне піднесення читачів, є інструментами творення ілюзорного ідеального світу.

Ставлення до бідних людей є позитивним, найчастіше співчутливим: *Нещасні люди, вони приречені жити у бідності, прислужуючи лютим магнатам* (Радянська Україна. — 1973. — № 127). Антитеза *нещасні люди — люті магнати* показова для бінарної моделі тоталітарних цінностей, у якій порядні, невинні бідні люди завжди є жертвами свавілля та жадібності заможних членів соціуму.

Наявність бідних і багатих людей у радянській пресі називається *соціальною несправедливістю, капіталістичними буржуазними пережитками* (Молодь України. — 1974. — № 213). Слова-паролі *капіталістичний, буржуазний* виконують суто прагматичну функцію, вони позбавлені інформативності. Навішування таких ярликів ставить табу на ідеологічно некоректні прояви суспільного життя, автоматично переносить ці явища до розряду негативних, ворожих, заборонених.

Щоб підкреслити псевдоненормальність такої соціальної стратифікації, автори статей звертаються до прийому контрасту та антитези (насамперед йдеться про сатиричний дискурс). Наприклад:

Не може ж так бути, щоб один без пуття

Протринькав у гульбищі стільки за вечір,

Що інший того не надба й за життя,

Яке і життям гріх назвати, до речі (Перець. — 1975. — № 8).

Окрім антитези, що демонструє відмінність між життям багатіїв та бідних, у тексті використано і слова з конотацією пейоративності та розмовності: *протринькав, гульбище*. Ці лексеми спрямовані на творення негативного образу заможної людини. Характерним для тоталітарного мовного маніпулювання є вживання конструкцій, що вказують на безапеляційність оцінок: *не може ж так бути, гріх назвати*.

Багатство сприймається як суть і причина аморальності людини, як передумова несправедливості суспільства. Тому аналізований концепт взаємодіє з такими, як *аморальність, спокуса*. Наприклад: *Англійські кіностудії купують у лікарнях кров заради розваг. Шляхом темних махінацій кров стає предметом купівлі-продажу. Кожен робить гроші, як уміє* (Перець. — 1972. — № 178). Продаж крові для зйомок кіно видається авторам статті аморальним. Ця думка увиразнюється тут у протиставленні *кров — предмет купівлі-*

продажу. Імплицитна негативна оцінка представлена в поданому прикладі антитезою духовного, сакрального та матеріального. Негативна оцінка такої операції міститься також у сполучі *темні махінації*, обидва компоненти якої мають аксіологічне значення в денотаті.

Погляди на роль матеріальних благ у житті людини в радянському дискурсі, як не парадоксально, мають багато спільного із християнськими позиціями. Зокрема, це виявляється у насаджуванні думки про те, що багатство пеує людину: *Для капіталістів немає нічого святого. Вони вже не на червінці мітять, а на людські душі* (Молодь України. – 1974. – № 213). У наведеному прикладі спостерігаємо контекстуальну антонімію лексем *капіталізм*, *червінці* та *святість*, *душа*. Лексеми *святість*, *душа* є маркерами релігійного дискурсу і не властиві радянській мовній системі. Ці одиниці відсилають читача до християнської моделі цінностей. Відповідно, багатство протиставляється моральним цінностям, постає перешкодою на шляху до моральної досконалості.

Таким чином, мовні засоби, що об'єктивують концепт *багатство* в радянській пресі, є інструментом творення відповідного ідеологічно правильного сегмента тоталітарної картини світу. Багатство і матеріальне благополуччя штучно усувають із системи базових людських цінностей. На вербальному рівні це виявляється у відповідних лексичних трансформаціях, обмеженні парадигматично-синтагматичних зв'язків, уживанні експресивної та оцінної лексики, різноманітних засобах творення мовних стереотипів. Із метою мовного впливу на свідомість читачів активного функціонування набуває емоційна лексика, що виконує суто прагматичну роль: вона викликає вороже, агресивне ставлення до тих, хто має багато грошей. Можна стверджувати, що вербалізація ставлення до багатства в тоталітарній мовній картині світу має спільні ознаки з фольклорно-народним сприйняттям, з одного боку, і з євангельсько-християнським – із другого. На мовному рівні це виявляється насамперед у використанні розмовно-просторічних конструкцій, біблійних образів та алюзій. Перспективним для подальших досліджень видається порівняльний аналіз об'єктивзації концепту *багатство* в тоталітарній та сучасній мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Волошко М.Ю.** Концепт БАГАТСТВО в англосаксонській міфопоетичній картині світу [Електронний ресурс] / М.Ю. Волошко // Режим доступу: http://otherreferats.allbest.ru/languages/00079813_0.html.
2. **Копиця В.Є.** Концепт “гроші” в англійській та українській лінгвокультурах [Електронний ресурс] / В.Є. Копиця // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apif/2009_3/Kopijca.pdf.
3. **Лассан Э.** Дискурс власти и инакомыслия в СРСР: когнитивно-риторический анализ / Э. Лассан. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995.
4. **Словник української мови** : [в 11 т.] / [АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
5. **Степанов Ю.С.** Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С. Степанов. – М. : URSS, 2002.
6. **Пимонова Т.Г.** Вербалізація субконцепту POVERTY в структурі англomовного концепту WEALTH-POVERTY [Електронний ресурс] / Т.Г. Пимонова / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zrgf/2009.../Pimonova%20RGF24.
7. **Попова З.Д.** Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Антология концептов / [под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина]. – М. : Гнозис, 2007. – С. 7–9.
8. **Шеллер М.** Формализм в этике и материальная этика ценностей / М. Шеллер. – М. : Наука, 1996. – С. 45–61.